

7. **Каминский Ф.Т.** О мастере по изготовлению крестов-памятников, запорожском казаче Пашкивского куреня Никите Кресторезе // НДПКДУ. – К., 2011. – Вып. 20. – Ч. I. – С. 528–534.
8. **Гаркуша Н.М., Гаркуша С.В.** Надмогильные кресты последней четверти XVIII века в лапидарии Николаевского краеведческого музея // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2010. – С. 249–251.
9. **Сапожников І.В.** Кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 132–134.
10. Нові дослідження ... – К, 2011. – Вып. 20. – Ч. I. – С. 531–533.
11. **Сапожников І.В., Слюсар Ю.А., Шувалов Р.О.** Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995. – Вып. 2. – С. 34.
12. **Каминский Ф.Т.** О мастере по изготовлению крестов... – С. 532.

Юрій Мазурик (Луцьк),
начальник відділу охорони культурної спадщини
департаменту містобудування Луцької міської ради

Вербський Троїцький монастир на Волині (до 470-ліття першої писемної згадки)

Про Вербський Троїцький монастир відомо з XVI ст., однак донедавна питання місцезнаходження залишалося відкритим. Поштовхом до вивчення теми стала випадкова подія в 1999 р.

В той час сектор археології відділу охорони пам'яток історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї був уповноважений для узгодження і спільних дій між управліннями земельних ресурсів, містобудування та архітектури з управлінням культури у здійсненні контролю за дотриманням законодавства України про пам'ятки та з метою узгодження ведення земляних робіт і уникнення можливості випадкового руйнування будівельними організаціями археологічних пам'яток – згідно з розпорядженням облдержадміністрації від 29.12.1997 №782 «Про поліпшення пам'яткоохоронної діяльності та збереження археологічних пам'яток області» [1].

У зв'язку із зверненням релігійної громади села Вербки Ковельського району про попереднє погодження місця розташування земельної ділянки для будівництва церкви автором було проведено візуальне обстеження. Ділянка знаходилась на острові серед заболоченої заплави річки Турії (правої притоки Прип'яті), ближче до правого берега. Острів знаходиться за 1,1–1,2 км на північ від околиці міста Ковеля та за 0,5–0,6 км на південний схід від околиць села Вербки. Острів підтрикутної форми площею біля 1 га, найвища центральна частина висотою біля 2 метрів від рівня заплави. За свідченнями місцевих старожилів, майже в центральній частині острова знаходилась Троїцька церква. В часи Другої світової війни при визволенні Ковеля, у 1944 р. під час бойових дій дерев'яні стіни церкви згоріли, цокольна частина з цегли та фундамент згодом були розібрані місцевими жителями, а утворені траншеї запліли ґрунтом.

Провівши архівно-бібліографічний пошук, було встановлено, що з XVI ст. тут знаходився Вербський Троїцький монастир [2]. Ранішня історія монастиря не є цілком з'ясованою саме через брак першоджерел [3].

Вперше про монастир згадується в акті від 4–10 березня 1543 р. [4], де говориться, що князь Василій Михайлович Сангушко-Ковельський [5] зі своєю дружиною Зофією, синами Григорієм, дочками Ганною, Магдаленою, Мариною обмінялися своїми маєтками на маєток королеви Бони Сфорци (1493–1557). Зокрема, королеві Боні вони уступили (згодом ці маєтки перейшли у власність до її сина, короля Сигізмунда II Августа (1520–1572)), свій «замок Ковле... из селы к тому ж замку прислухаючими, на имя: Вербка, монастыр Святое Тройцы...» та сім монастирських сіл [6].

1567 р. король Сигізмунд II Август ці маєтки передав князю Курбському [7]. Андрій Михайлович Курбський (1528–1583) – московський політичний і військовий діяч, письменник і публіцист. Він обіймав вищі адміністративні і військові посади на початку правління Івана IV. Згодом між ними виникли суперечності щодо внутрішньої і зовнішньої політики, що, врешті, привело Курбського до переходу 30 квітня 1564 р. на службу до польського короля Сигізмунда II Августа. Від нього він отримав значні земельні володіння в Литві та Україні, зокрема, Ковель [8], Вижву, Милянвичі та 28 прилеглих до них сіл [9].

Князь Курбський докладав значних зусиль для захисту православної церкви [10], що дало привід в дореволюційній літературі вважати, його засновником Вербського Троїцького монастиря [11]. Прямих повідомлень про те, що він на Волині засновує новий монастир, не виявлено. Ймовірно, він стає фундатором (дарувальником) уже існуючого православного монастиря. В XVI ст. сформувалася і поширилася практика подавання монастирів [12] на православних землях Польської корони і Великого князівства Литовського: церкви і монастирі в приватних землях були в подаванні своїх дідичів чи державців, хоч би вони і не були їх фундаторами; в королівщинах – в подаванні короля або його старост і намісників; митрополит і єпископи розпоряджалися тільки тими церквами і монастирями, які належали кафедральним маєтностям, або були приписані до кафедр як її власність, і, таким чином, розпоряджались ними не згідно зі своїм ієрархічним титулом, а як «державці». Право подавання стало такою ж приналежністю володіння, як користування лісами чи рибними ловами, тобто, виступало ще й джерелом прибутку [13]. Динаміка численності монастирів на Волині в XVI ст. вказує на поступове зростання [14], серед яких Вербський Троїцький монастир відіграв помітну роль в релігійному житті тогочасного суспільства. Дані про пожертви обителі від віруючих, поховання в них тощо допомагають нам краще зрозуміти, наскільки монастир був відомим і шанованим серед сучасників, авторитет обителі був прямим наслідком її релігійного і культурного значення. Серед «богоугодних» справ чільне місце посідало служіння церкві та її матеріальна підтримка. У 1581 і 1583 роках князь А.М.Курбський заповів

монастирю 5 кіп литовських грошів [15]. Виконання такого обов'язку, ставало особливо актуальним тоді, коли людина готувалася покинути цей світ. Пожертви були надані «на помин душі», вважалося, що молитви ченців, тобто тих, хто добровільно зрікся світського життя заради служіння Богу, швидше дійдуть до адресата. Ще більшого значення для спасіння душі набувало поховання у «святому місці». В тих же 1581 і 1583 роках князь заповів поховати себе біля ніг свого духовного наставника, ігумена настоятеля Вербського монастиря Олександра [16].

Відомо, що в монастирі були поховані «приятелі» А.М. Курбського, які виїхали з ним до Литви: у 1582 р. Петро Васильович Вороневецький [17], в 1594 р. – Кирило Зубцовський [18]. З часом поховання на Вербському некрополі проводилось і біля церкви. Так, на малюнку, де зображена Вербська церква (рис. 1), видно п'ять могил, означених хрестами [19] (деякі вчені та краєзнавці рахують, що цей малюнок належить перу Тараса Григоровича Шевченка [20]).

З метою зібрати свідчення про життя князя А.М. Курбського і його сподвижників, по розпорядженню головного начальника Київської Археологічної комісії («Временной Комиссии для разбора древних актов»), яка існувала при київському генерал-губернаторстві, був направлений у Ковельський повіт професор Київського університету Микола Дмитрович Іванишев (1811–1874) [21]. Великої уваги дослідник приділив Вербській церкві. В ризниці цієї церкви йому вдалося розшукати та ознайомитись з актом генеральної візитації від 20 лютого 1760 р. [22]. В цьому документі був опис церкви і монастирських будівель. Це свідчить про те, що церква в ім'я Святої трійці була дерев'яна, з одним куполом, покрита гонтами, на ній три залізних хрести [23], також були вхідні дерев'яні двері на залізних петлях. До церкви була прибудована дзвіниця з чотирма дзвонами. Церковна територія неогороджена, а лише захищена річкою Турією. При церкві була хата з піччю, оздоблена зеленою кахлею, а також житниця, сарай та два хліви. В 1818 р. церква була відбудована, і в такому вигляді існувала на час огляду М.Д. Іванішева: дерев'яна, на кам'яному фундаменті, покрита бляхою, з середини і ззовні пофарбована, монастирських будівель, описаних в акті, вже не існувало.

Як згадувалося вище, був виконаний малюнок церкви [24], а на основі обмірів складено план [25] (рис. 1). Ці джерела дають уяву про архітектурно-просторову структуру церкви станом на першу половину XIX ст. План церкви хрестоподібний (п'ятидільний вписується у неправильний квадрат розмірами 17,21 x 17,85 м), висота церкви становить близько 12 м [26].

У 1886 р. до неї була прибудована дерев'яна дзвіниця [27]. В цей час до церкви були приписані три села [28]. Наприкінці XIX ст. храм був вже в аварійному стані, в 1901 р. на його місці була відбудована церква тієї ж назви, одна з найбільших на Ковельщині [29] (в такому вигляді вона проіснувала до 1944 р.). Але не з писемних документів та не з народних переказів не вдалося виявити, ким був заснований цей монастир, і коли він був пере-

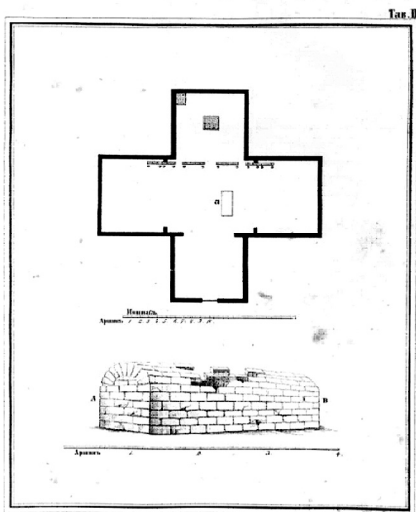
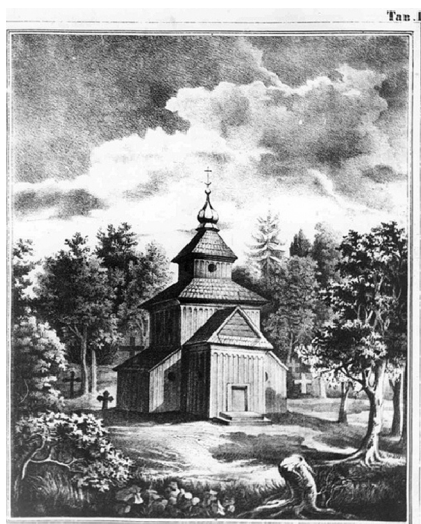

Рис. 1. Малюнок та план Свято-Троїцької церкви біля с. Вербки, з книги Іванишева Н.Д. «Жизнь и деятельность князя А.М.Курбского в Литве и на Волыни», 1849.

ведений в приходську церкву. Згодом, як відмічалось вище, така обставина дала привід вважати, що монастир був заснований князем Курбським [30].

З метою локалізувати точне місцезнаходження поховання князя А.М. Курбського, у Вербській церкві, під наглядом професора Іванишева, була відкрита дерев'яна підлога, під якою було виявлено поховальний комплекс: залишки декількох дерев'яних домовин (кількість не вказується, але з опису відомо, що не менше трьох). Окрім цього, в одному місці перед місцевим образом Спасителя, за декілька кроків від іконостаса, був виявлений цегляний склеп, посередині якого верхня частина була завалена. При розчистці завалу були виявлені залишки дерев'яної домовини та людські кістки.

Оскільки не було виявлено ніяких написів ні ззовні, ні всередині склепу, на які розраховував дослідник, щоб можна було визначити ім'я покійного, М.Д. Іванишев порівнюючи дані із заповіту князя Курбського [31], гіпотетично запропонував наступне: ототожнення досліджених поховань з відомими історичними постатями. Цегляний склеп, в порівнянні з іншими похованнями, може свідчити про авторитет похованої таким чином особи, був прийнятий за поховання князя А.М. Курбського. Виявлені між склепом і іконостасом залишки дерев'яної домовини, можливо, могли бути похованням настоятеля Вербського монастиря Олександра. Що стосується поховання Кирила Зубцовського, то він міг бути похований, за твердженням М.Д. Іванишева, в одній із дерев'яних домовин, ближчих до цегляного склепу [32] (в даному випадку більш конкретна прив'язка не описується).

На основі зібраного матеріалу був складений план церкви з позначкою знайденого під підлогою стародавнього поховання в цегляному склепі.

На підставі таких висновків дослідника традиційно вважається, що князь А.М. Курбський був похований у Вербській церкві [33]. Про подальшу долю поховання існують суперечливі повідомлення, зокрема, що в XIX ст. на місці в склепі, де був похований Курбський, поклали тіло генерала Куракіна [34]. Під час Другої світової війни в церковному підземеллі радянськими військовими був обладнаний оборонний опорний пункт, труни з підземелля були винесені під церкву, яка через деякий час була спалена [35].

За неперевіреними переказами, наприкінці 1950-х років з Москви на острів, без зайвого розголошу, прибула група з музею (?). У приїжджих був схем-план місцевості, що дало можливість швидко визначити місце для розкопок, провести розкопки та підняти дві білі металеві труни (?), які були завантажені на вантажну машину і відправлені у невідомому напрямку. За припущенням очевидців, один із похованих міг бути Курбський [36].

В 1990-х роках Свято-Серафимівська релігійна громада с. Вербки запланувала розпочати відбудову Троїцької церкви. У зв'язку з цим в 1999 і 2001 роках автором було проведено візуальні обстеження земельної ділянки під забудову. Східна частина території колишньої церкви дуже поруйнована грабіжницькими розкопками. На даний час контури колишньої будови прослідковуються за запливними рівчачками від розібраного фундаменту глибиною 0,3–0,5 м, що дозволило зняти план церкви, яка має наступні характеристики: центральний прямокутник наві розмірами 19 x 15,5 м видовжений у напрямку головної осі храму, до нього з заходу примикає прямокутник бабинця 8 x 13,5 м, прямокутний виступ вівтарної частини розмірами 7 x 2 м винесений на схід.

В проєкті землевідводу сектором археології була поставлена умова, щоб перед будівництвом на земельній ділянці було проведено археологічне дослідження. Однак за відсутністю коштів дослідження ще не проводилися. Під тонким шаром ґрунту знаходяться залишки фундаментів, які потребують ретельного археологічного дослідження, можна припустити, що в основі Троїцької церкви початку XX ст. лежить більш давня споруда. Їх вивчення зробить можливим професійно реконструювати зовнішній вигляд старовинної церкви і дасть змогу відтворити пам'ятку історії та архітектури. Розкопки, розповіді місцевих жителів, вивчення археологічних матеріалів допоможуть встановити точно архітектурні особливості храму, місця поховань навколо церкви, розташування залишків старовинних споруд (дерев'яної церкви та дзвіниці) і повернути нащадкам сторінки минулого, нещадно стертої з поверхні рідної землі.

Література

1. **Мазурик Ю.М.** Проблеми охорони археологічних пам'яток Волинської області // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України: Мат-ли конф. (18-19 квітня 2002 р.). – К., 2002. – С. 107.

2. **Мазурик Ю.М.** До питання локалізації Свято Вербського Троїцького монастиря на Ковельщині: (До 460-ліття першої писемної згадки про монастир) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Мат-ли XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конф. (Ковель 23–24 жовтня 2003 р.): зб. наук. пр.* – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 85–87.
3. *Дев'ятисотлетіе православия на Волини. 992–1892.* – Житомир, 1892. – Ч. 1. – С. 60; – Ч. 2. – С. 218–220.
4. *Archiwum ksiąząt Lubartowiczuw Sanguszkyw w Siawucie.* – Lwyw, 1890. – Т. 4. – С. 341. Також треба відмітити, що в літературі одночасно згадується і церква Святої Трійці. Див.: **Иванишев Н.Д.** Жизнь и деятельность князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волини. – К., 1849. – Т. 2. – С. 135, 139 (далі – Иванишев Н.Д. Жизнь князя...); *Дев'ятисотлетіе...* – Ч. 1. – С. 60; – Ч. 2. – С. 218, 219.
5. Сангушки – заможний литовсько-український княжий рід, відомий з XV ст., який володів значними маєтностями на Волині, Поділлі і Брацлавщині. Представники роду посідали різні державні уряди в Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Сангушки були православними, але згодом перейшли на унію або католицизм. Див.: **Яковенко Н.М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 95, 99–102, 109, 118, 196, 294–297.
6. **Теодорович Н.И.** Волинь вь описании городов, местечек и сель. Т. 5: Ковельський уездъ. – Почаєвъ, 1903. – С. 57–58; Також вживалась назва «...монастир Ковельський Святої Трійці в Вербці». Див.: **Иванишев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 294, 327; **Рожко В.** Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – С. 252; зрідка вживалась назва «...монастир Св. Миколая...». Див.: **Цинкаловський О.** Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – С. 167.
7. **Иванишев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 1. – С. 10–12.
8. Довідник з історії України. – К., 2002. – С. 385.
9. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970. – С. 315, 342, 343, 640, 650, 667.
10. *Дев'ятисотлетіе...* – С. 377–384; **Гаврилюк С.В.** Діяльність князя А.М.Курбського на захист православ'я на Волині // *Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції.* – Луцьк, 1998. – С. 108–110.
11. *Дев'ятисотлетіе...* – С. 60.
12. Поняття права «подавання» запозичено з терміну collatio (дослівно з лат.: внесок, пожертвування), який використовувався в Польщі для означення права короля призначати на церковні уряди. Докладніше див.: **Горін С.** Право подавання (на прикладі волинських монастирів XVI – першої половини XVII ст.) // *Київська старовина.* – 1998. – № 4. – С. 3–11.
13. **Грушевський М.** Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5. – С. 482–483.
14. **Ульяновський В.І.** Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Т. 3. – С. 272.
15. **Иванишев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 1. – С. 192, 228.
16. Там само.
17. Там само. – Т. 2. – С. 135, 139.
18. Там само. – С. 294.
19. Там само. – С. 365. – Табл. 1.
20. Історичні реліквії Волинського краю стали предметом уваги Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861) під час його діяльності у складі Київської археографічної комісії. Відповідно до розпорядження генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, одержаного 21 вересня 1846 р., Т.Г.Шевченко протягом кінця вересня-жовтня 1846 р. за завданням Комісії здійснив поїздку Волиню і Поділлям. Див.: **Гаврилюк С.** Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк, 2002. – С. 144.

21. Однією з вершин діяльності Комісії 1840-1850-х років стало видання двотомника «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбського в Литве и на Вольни», що побачив світ 1849 р. за редакцією М.Д. Іванішева. Двотомник був побудований на матеріалах луцьких, володимирських і кременецьких актових книг. Вибір для публікації персоналогічної теми, характерний у цілому для дворянської історіографії, у М.Д. Іванішева сповнюється новим змістом. Інтерес вченого до особи кн. А.М. Курбського був викликаний не стільки його місцем у російській історії, скільки можливістю вивчити в комплексі юридичну практику XVI ст., політичний і соціально-економічний розвиток Волині. Докладніше див.: **Журба О.І.** Київська археографічна комісія 1843–1921: Нариси історії і діяльності. – К., 1993. – С. 10, 15, 56, 65–77.
22. **Іванішев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 326; **Теодорович Н.И.** Волинь... – Т. 5. – С. 58.
23. Докладніше про верхню частину церкви див.: **Завада В.Т.** О происхождении шатра в деревянных храмах Украинского Полесья // Архитектурное наследство. – М., 1986. – Вып. 34. – С. 135.
24. **Іванішев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 365. – Табл. 1.
25. Там само. – С. 366. – Табл. 2.
26. Докладніше див.: **Мазурик Ю.М., Семенюк В.Ф.** Опис та іконографія Свято-Троїцької церкви села Вербка на Ковельщині // Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / уклад.: Г.С.Марчук. – Луцьк, 2009. – С. 385, 386.
27. **Теодорович Н.И.** Волинь... – Т. 5. – С. 58.
28. Девятисотлетие... – Ч. 2. – С. 218-220.
29. **Рожко В.** Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – С. 257.
30. Девятисотлетие... – Ч. 1. – С. 60.
31. **Іванішев Н.Д.** Жизнь князя... – Т. 2. – С. 328.
32. Там само.
33. **Антонович В.** Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 56; **Oriowicz M.** Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Juck, 1929. – S. 146; **Рожко В.** Православні монастирі... – С. 255.
34. **Семенюк М.** Ковель: минуле і сучасне. – Луцьк, 2000. – С. 91, 230.
35. **Шафета П.** Втеча князя Курбського // Радянська Волинь. – 1989. – 27 серпня.
36. **Шафета П.** А де останки князя Курбського? // Волинь. – 1996. – 13 липня.

Лариса Білінська (Суми),
молодший науковий співробітник, ДП НДЦ «Охоронна
археологічна служба України» ІА НАН України
та Сумського обласного краєзнавчого музею,

Юрій Довженко (Суми),
лаборант відділу біоархеології Інституту археології НАН України

Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря

В середині–другій половині XVII ст. переселенцями з Правобережжя активно освоювався новий великий регіон українських земель – Слобідська Україна. На мапі з'являлися нові міста, одне з яких – Суми, засноване в 50-х роках XVII ст. Сьогодні урбаністична археологія, використовуючи